

ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ НА РАБОТНАТА СИЛА И РАЗВИТИЕ НА СИСТЕМАТА НА ОБРАЗОВАНИЕ И КВАЛИФИКАЦИЯ

Основната цел на студията е да се изследват и оценят състоянието и измененията в структурата и качеството на работната сила, в системата на образование и обучение и връзката им с промените в икономиката на страната. С оглед на това е направена обстойна характеристика на измененията в макроикономическата среда и структурата на икономиката като съществени предпоставки за промените в структурата и търсенето качество на работната сила. Изследвани са основните тенденции в търсенето и предлагането на труд в образователно-квалификационен аспект и зависимостта им от реструктурирането на стопанството. Анализирани са по-важните промени в системата на образование и обучение с оглед новите потребности на икономиката, на пазара на труда и формирането на насоките и политиките на развитие на тази система.

Преходът към пазарно стопанство в България се характеризира с твърде съществени промени в макроикономическата среда. Една от основните насоки на извършващите се трансформации са структурните изменения в икономиката. Тези изменения доведоха до реструктуриране на работната сила, до появата на дисбаланс между търсенето и предлагането на труд и, в резултат, до необходимостта от значителни промени в системата на образование и обучение.

Проблемът за реструктурирането на работната сила и развитието на системата на образование и обучение, като съществени фактори на растежа и повишаването на конкурентоспособността, е твърде важен за икономическото развитие на страната, както и с оглед стремежа на България за приобщаване към Европейските структури. Един от основните икономически критерии за членство в ЕС е способността за справяне с конкурентния натиск и пазарните сили вътре в Съюза. За да отговори българската икономика на този критерий е необходимо значително повишаване на нейната конкурентоспособност, на гъвкавостта и адаптивността ѝ, достигане на по-високо равнище на човешкия и физическия капитал, както и промени в отрасловата ѝ структура. Всичко това предполага съществени изменения и в структурата на работната сила, а в характера на заетостта в отраслов и образователно-квалификационен аспект. В отговор на новите потребности на икономиката и на пазара на труда трябва да се развива и системата на образование и обучение.

¹ Ирена Зарева – н.с. II ст. в Икономически институт на БАН, секция "Макроикономика", тел: 989 05 95 (в. 845), факс: 988 21 08, e-mail: i.zareva@iki.bas.bg

Обект на изследване в тази разработка са измененията в структурата и качеството на работната сила и връзката им с макро икономическата система. Основната цел е да се анализират и оценят по-важните условия и предпоставки за промените в структурата на работната сила, както и измененията в търсенето и предлагането на труд, главно от гледна точка на образователно-квалификационните му характеристики, и във връзка с това да се анализират, характеризират и оценят по-съществените промени в системата на образование, квалификация и преквалификация на работната сила с оглед изводите да послужат при формирането на насоките и политиките на развитие на тази система.

На реализирането на тази цел са подчинени основните задачи на изследването, а именно характеризиране и оценка на: а) измененията в макроикономическата среда и структурата на икономиката като съществени предпоставки за промените в структурата и търсенето качество на работната сила; б) измененията в търсенето и предлагането на работна сила, главно в образователно-квалификационен аспект, и на зависимостта им от структурните промени в икономиката; в) по-важните промени в системата на образование и обучение с оглед новите потребности на икономиката, на пазара на труда и формирането на насоките и политиките на развитие на тази система.

I. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

В съвременната икономическа литература се отделя важно място на проблема за човешкия фактор, за научните знания, образованието и квалификацията на работната сила, имащи съществено значение за развитието на всяка обществено-икономическа система. Те са в основата на създаването и развитието на нови технологии и производства, на повишаване качеството и конкурентоспособността на произвежданата продукция. Образованието е сравнително бавен, но мощен фактор на икономическия растеж.

Основни фактори на производствения растеж са най-общо казано: средното равнище на качеството на работната сила, размерът на капиталните средства, вложени във всеки работен час, ефективността, с която се съчетават трудът и капиталът.

Средното равнище на качеството на работната сила зависи от знанията и уменията, от образованието и професионалната квалификация на работещите и от степента на усилията, изразходвани от тях.² По-високо образованата и обучена работна сила е в състояние да произведе по-голямо количество и с по-високо качество продукция, отколкото по-ниско образованата и неадекватно обучената. С други думи, инвестициите в човешкия капитал³, като фактор за повишаване на производителността на труда и доходите на хората, са тясно свързани с повишаването на средното

² Вж. McConnell, C., S. Brue. Contemporary Labor Economics, 1996.

³ Инвестициите в човешки капитал представляват времето и богатата, вложени за придобиване на образование. Те повишават индивидуалната производителност, което намира израз в нарастващо заплащане при условие, че то се извършва съгласно пределната производителност на труда (Вж. Франц, В., Пазарът на труда, С., 1996)

равнище на качеството на работната сила. Почти няма държава, която да е постигнала дълготраен икономически растеж без да е направила съществени инвестиции в тази област. Натрупани са значително количество данни, свидетелстващи за икономическата значимост на образованието. Един от най-съществените факти в това отношение е този, че по-високо образованите и квалифицирани хора получават по-големи доходи. Неравенството в разпределението на доходите обикновено е свързано с неравенството в образованието и другите видове обучение.⁴

Не толкова очевиден, но също важен фактор в това отношение са промените в структурата на работната сила.⁵

Статистиката на заетостта, в частност равнището на безработица, се използва широко за оценяване състоянието на икономиката. В периоди на рецесия и депресия, в резултат на недостатъчното съвкупно търсене, безработицата значително нараства. Понижаването на съвкупното търсене е първопричината за цикличната безработица. Трябва да се има предвид, че границите между различните категории безработица не са абсолютни - равнището на един тип безработица може да е функция от размера на друг тип безработица. Цикличната безработица обикновено се припокрива със структурната. В период на рецесия и общото равнище на безработица, и размерът на структурната безработица нарастват. Последната се поражда от промените както в търсенето, така и в предлагането на работна сила. Тя може да се появи в резултат на дисбаланса между квалификационните характеристики, а също и между регионалната наличност на свободните работни места и на търсещите работа.⁶

Размерът на структурната безработица зависи от степента и скоростта на промените в търсенето и предлагането на труд, и от скоростта на приспособяването и преодоляването на дисбалансите. Обучението, квалификацията и преквалификацията играят съществена роля в процеса на адаптирането и в усилията за съкращаване продължителността на този вид безработица. По-високата степен на образователно равнище на работната сила е фактор за по-ниска структурна безработица. В период на рецесия, процентът на безработица при ниско квалифицираните хора нараства по-бързо и в по-голяма степен от този на по-високо квалифицираните. Причините за това явление могат да бъдат класифицирани по следния начин: а) ниско квалифицираните работещи често са обект на технологически причинена безработица и за по-дълъг период са обект на структурна безработица; б) по-вероятно е високо квалифицираните работещи да станат самонаети; в) в период на намаляващо търсене на продукция, фирмите са по-склонни да освободят от работа работници, в чиято квалификация са вложили по-малко инвестиции и да задържат на работа по-квалифицираните.

Структурните промени в икономиката налагат пренасочване на ресурсите между икономическите сектори. Зле функциониращият пазар на работна сила възпрепятства адекватното преразпределение на ресурсите по редица причини: несъответствия в заплащането на труда, бариери пред

⁴ Вж. Becker, G. Human Capital, Second Edition, 1975.

⁵ Вж. McConnell, C., S. Brue. Contemporary Labor Economics, 1996.

⁶ Пак там.

достъпа до съответен вид или регион на работа на различни групи от населението, ограничена мобилност на работната сила и др.⁷ Внимателното изучаване на изискванията и потребностите на пазара на труда, както и на изходящия поток от образователните институции към трудовия пазар, предоставя съществена информация, която би трябвало да бъде използвана при пренасочването на образователните ресурси с цел да се създаде адекватна образователна и квалификационна структура на работната сила.

Въпреки противоречивите становища относно ролята на държавата, в икономическата теория съществува съгласие за това, че правителствата трябва да поддържат стабилна законова и макроикономическа рамка, в която да функционира икономиката.⁸ Правителствените политики имат важно значение за усъвършенстването и ускоряването на процесите на развитие, за дейността на пазарите на труда. Държавната намеса има твърде съществено значение за регулирането на безработицата въобще и в частност на структурната безработица. Освен това много важна е нейната роля за намаляване на неравенството и дискриминацията на трудовия пазар като създава необходимите условия и предпоставки за стимулиране нарастването на инвестициите в образованието и обучението, за по-ефективен начин на разпределяне на ресурсите, за улесняване мобилността на работната сила и т.н.

Някои от основните насоки на правителствената политика за намаляване на структурната безработица могат да бъдат класифицирани по следния начин:⁹ 1) образователни субсидии: инвестиции за придобиване и повишаване на образователно-квалификационното равнище на хората, увеличаващи възможността им да намерят работа; 2) нормативни актове, осигуряващи равни възможности за заетост: такива, които правят незаконна дискриминацията по расов и полов признак при наемане на работа, което премахва институционалната бариера, предизвикваща структурна безработица; 3) квалификация и преквалификация: програми, осигуряващи съответна квалификация на засегнатите от структурна безработица; 4) обществени услуги по заетостта: директно наемане на работа и обучение на дългосрочно безработните, поради структурни промени, от страна на правителството; 5) директни субсидии за заплати: директни плащания на фирми, които наемат членове на определени неравнопоставени групи от населението, характеризиращи се с високи равнища на структурна безработица.

Страните с развити пазарни икономики отделят твърде съществено внимание на проблемите на растежа и заетостта. В тази насока Европейската комисия прие редица документи, един от които е Бялата книга за "заетостта, растежа и конкуренцията" от края на 1993г. Един от основните въпроси, на които е отделено внимание в нея, е този за възможностите за връщане към заетост чрез по-голяма гъвкавост на пазара на труда и преминаване към активна политика по заетостта, в т.ч. максимизиране инвестициите в човешки капитал. Във връзка с това вниманието се насочва и към отваряне на

⁷ Вж. Hollister, R., Jr., M. Goldstein. Reforming Labor Markets in the Near East, 1994.

⁸ Вж. Dornbusch, R., S., Fischer. Macroeconomics, Fifth Edition, 1990.

⁹ Вж. McConnell, C., S. Brue. Contemporary Labor Economics, 1996.

икономиката към света и увеличаване на конкурентоспособността. Въпросът тук е каква конкурентоспособност е необходима. Един възможен отговор дава Марк Дюзотоа, доцент в Нова Сорбона 3, Франция, департамент "Изследвания на съвременното общество": "Става въпрос за повишаване качеството на произвежданите стоки, за усилия в областта на изследванията, иновациите, бърза адаптация на предлагането към търсенето, друга организация на труда, по-добра подготовка на работниците, по-висока мотивация на заетите и т.н. При тези условия търсенето преди всичко на качествена конкурентоспособност, а не на конкурентоспособност-цени - цел, поставена в Бялата книга, може със сигурност да се отрази благоприятно на Европа, на растежа и заетостта."¹⁰

Отделна глава в Бялата книга е посветена на адаптирането на системите на образование и професионално обучение. Определяйки ги като катализатор на променящото се общество, авторите на Бялата книга изтъкват ключовата роля на образованието и обучението за стимулиране на растежа и за възвръщане на конкурентоспособността и на социално приемливо равнище на заетост, за по-добро стиковане на търсенето и предлагането и особено за повишаване възможностите за реализация на неравнопоставените групи на пазара на труда като младежите, дългосрочно безработните и т.н. Провеждането на съответни мерки в тази област ще подпомогне борбата с безработицата, повишаването на производителността и конкурентоспособността, усвояването на нови технологии, стимулирането на растежа и увеличаването на заетостта, адаптирането на професионалната квалификация на хората към нуждите на пазара, като по този начин го прави по-гъвкав.¹¹ Развитието и адекватното адаптиране на образованието и обучението ще помогнат на обществото да преодолее съвременните трудности и да контролира осъществяващите се структурни промени.

Последните няколко години на преход в България се характеризират със: значителен спад на brutния вътрешен продукт, на промишленото производство, на заетостта; съществени структурни промени - в собствеността, икономическите сектори и отрасли; твърде висок процент на безработица и наличие на структурна такава. Дълбоките промени оказаха значително въздействие върху пазара на труда, структурата на работната сила, състоянието и развитието на системата на образование и обучение.

Страната сега е изправена и пред предизвикателството да ускори процеса на асоцииране към Европейския съюз. В становището на Европейската Комисия по молбата на България за членство в Европейския Съюз от януари 1997г. се казва, че за приемането ни се изисква благоприятна икономическа среда в страната, гъвкавост на икономиката, "достатъчно високо равнище на човешкия и физическия капитал".¹² Структурните реформи водят до отраслово концентриране на безработицата. Масштабното реструктуриране предполага значителни изменения в характера на заетостта и в търсените от работодателите видове умения. Променените

¹⁰ Вж. Дюзотоа, М. Изграждане на обединена Европа: икономически растеж и заетост на населението. – сп. "Икономическа мисъл", 1998, № 2, с. 74.

¹¹ Вж. European Commission, White Paper, "Growth, Competitiveness, Employment", 1994.

¹² Вж. Становище на Европейската Комисия по молбата на България за членство в Европейския Съюз, януари 1997г., с. 27.

изисквания към квалификацията и уменията ще налагат големи инвестиции в човешките ресурси, ще са необходими съществени усилия за преквалификация на безработните. Активната политика по отношение на пазара на труда значително ще улесни отрасловото реструктуриране на заетостта. Във връзка с това би трябвало приоритетно да се разработи политика, която да не допусне изолиране на дългосрочно безработните от пазара на труда и да ограничи нарастването на броя им. Специално внимание е необходимо да се отдели на по-нататъшната реформа във финансирането на образованието и обучението и повишаването на инвестициите в образователната инфраструктура. Възможностите на България да се възползва от съответните програми на ЕС (за образование и обучение) ще зависят "от икономическото ѝ развитие и от свързаното с него подобряване финансовото състояние на сектора образование и обучение". "Ефикасността на системата за професионално обучение ще зависи от идентифициране на тенденциите в икономиката и на трудовия пазар и от активната трудовопазарна политика, основаваща се на принципа на постоянното обучение".¹³

II. Основни условия и предпоставки за промяна в структурата на работната сила

Икономиката е цялостна система, състояща се от взаимосвързани и взаимозависими подсистеми. Промените в макросистемата засягат всички нейни отделни части. С други думи, макроикономическото състояние предпоставя и въздейства върху структурата и качеството на работната сила. Връзката между тях е както права, така и обратна. От своя страна, структурата и качеството на работната сила са важни фактори на икономическото развитие и конкурентоспособността на икономиката.

1. Макроикономическа рамка

Измененията в структурата на работната сила отразяват и са следствие от промените в макроикономическата среда, представа за които в синтезиран вид дават данните от Таблица 1. През изследвания период 1991-1998г. БВП на България се характеризира с твърде голям и почти непрекъснат спад. БВП на човек от населението спадна до 1224 USD през 1997г. спрямо равнището през 1995г., когато беше 1542 USD, като през 1998г. нараства до 1489 USD.

При наличието на една постоянна тенденция на спадане на темповете на брутната добавена стойност /БДС/ (вж. табл. 1), настъпиха и съществени изменения в секторната ѝ структура. Делът на частния сектор нараства значително за изследвания период като достигна до 63.7% през 1998г. спрямо 17.5% през 1991г.. Същевременно, темповете на растеж на БДС на този сектор се запазват положителни, но и намаляващи почти през целия период.

Насоките и степента на развитие на частния сектор на икономиката оказват влияние върху заетостта и върху структурата на работната сила и

¹³ Пак там, с. 52.

поставят нови изисквания пред нейното качество. Развитието на този сектор у нас обаче все още не е достатъчно компенсиращо неблагоприятната макроикономическа среда и общата стагнация, още повече, че темповете му на нарастване се забавят.

Значителните социално-икономически промени повлияха и върху износа на страната, върху неговия размер и неговата географска и стокова структура. Под въздействие на редица вътрешни и външни фактори износът на България в доларово изражение се характеризира с колебливо изменение за изследвания период, предимно към намаление. Голямо значение за промените в износа имат и загубата на традиционните пазари на българска продукция и трудностите при разработване на нови пазари. До 1991г. основен търговски партньор на България беше бившият СССР с около 12% от износа, а основен партньор е ЕС с около 49% и по-специално Германия, Италия, Гърция. След известно нарастване на дела на износа към Балканските страни, след 1994г. той бележи спад (главно с Румъния, Югославия и Македония), като през 1998г. общият му обем достига до 5.5%.

Таблица 1

Основни макроикономически показатели

Показатели	1991г.	1993г.	1995г.	1997г.	1998г.
БВП*	-11.7	- 1.5	2.1	- 6.9	3.5
БДС*	-11.8	- 5.9	- 0.3	-12.8	1.8
Индустрия	-21.0	- 6.7	- 6.3	-13.1	4.3
Селско стопанство	4.3	-30.2	14.5	26.2	1.4
Услуги	- 6.8	0.7	- 0.4	-23.6	0.5
БДС* частен сектор		14.6	13.9	2.2	6.3
Износ (USD)*	-15.4	- 5.2	34.4	1.9	-12.7
Капиталови вложения*	-19.9	-17.5	8.8	-23.9	16.4
Заетост	-13.0	- 1.6	1.3	- 3.9	- 1.6
Безработица	10.8	16.3	10.8	13.7	12.2

*Процентно изменение спрямо съответен период на предшестваща година

Източник: Изчислени по данни на НСИ, "Статистически годишник" и годишни отчети на БНБ за съответните години

Акцентът, който страните с развити пазарни икономики поставят като перспектива, а именно отварянето на икономиката към света и стимулирането на износа с цел икономически растеж и повишаване на заетостта, не се реализира в българските условия. Същевременно, за да се увеличи износът и да се разработят нови пазари е необходимо да се повиши конкурентоспособността на икономиката, а следователно да се поддържа високо качество на работната сила.

Голям е проблемът с инвестициите. Темпът на растеж на капиталните вложения (вж. табл. 1) почти през целия изследван период е отрицателен. Показателен за съществено намаляване на средствата, отделяни за инвестиции в България, а следователно и за технологично обновление, е делът на брутно образуване на основен капитал от БВП, който бележи непрекъснат и доста съществен спад. Така през 1991г. той е бил 18%, докато през 1997г. досига едва до 10.8%, а през 1998г. е 11.6%. Значително намалява и делът на разходите за дълготрайни активи от нетните разходи на държавния бюджет и вече е почти незначителен. Не по-добро е състоянието

в това отношение, като се разгледат активната и пасивната част на баланса на предприятията от нефинансовия сектор на икономиката. В актива на предприятията от общественния сектор делът на разходите за дълготрайни материални активи (ДМА) и на машините и съоръженията намалява почти непрекъснато. В частния сектор се очертава известно слабо нарастване, но дяловете тук са значително по-малки от тези в общественния. Въпреки че в структурата на разходите за придобиване на ДМА делът на частния сектор нараства от 2.6% на 45.9% за изследвания период, интересът на частните собственици към технологично обновяване все още не е достатъчно голям. Показателни в това отношение са данните, че за периода 1992-1997г. едва за около 10% от приватизираните обекти новите собственици са поели ангажменти за нови инвестиции.

Съществено изоставане се очертава в привличането на чужди инвестиции у нас в сравнение с другите страни от Централна и Източна Европа, макар че в края на изследвания период притокът им нараства. Чуждите инвестиции се насочват предимно към преработващата промишленост - близо 39% от всички в края на 1997г., следвани от тези в търговията (27.8%) и финансите. Малък е делът им в строителството, туризма и незначителен в селското стопанство (0.2%). Същевременно, по предварителни данни на НСИ, около 70% от тях са под формата на парични средства и едва около 5% са машини и оборудване, дял, крайно недостатъчен, за да се реализира конкурентноспособно технологично обновление в съответствие с изискванията на световните пазари.

Ограничеността на инвестициите възпрепятства технологичното обновление на производството и не създава нужните предпоставки за икономически растеж, нито условия и стимули за непрекъснато повишаване на качеството и на търсенето на висококвалифицирана работна сила. Внедряването на нови високи технологии като необходимо условие за повишаване на конкурентоспособността на икономиката ще изисква ново качество на работната сила и ще повлияе върху по-нататъшното изменение на нейната структура.

Макроикономическата ситуация в страната предопределя промените в заетостта и безработицата.

Под влияние на стопанската конюнктура през изследвания период настъпиха значителни изменения в заетостта, предимно с отрицателен знак (вж. табл. 1). През 1991г. средногодишният брой на заетите в икономиката беше 3564037, като в резултат на резкия спад на БВП и производството, намалю до 3221838 през 1993г. След известно нарастване през периода 1994-1996г., отново започна намаление, което продължава и сега, за да достигне през 1998г. до 3106169 души.

В структурно отношение също настъпиха сериозни промени. Делът на заетите в частния сектор на икономиката нарастна от 10% през 1991г. до 58.6% през 1998г.

Много сериозен проблем за България е високият процент на безработица (вж. табл. 1). През 1991г. той беше 10.5%, като продължи да нараства и достигна своя връх през 1993г. 16.3%, след което започна тенденция към спадане, продължила до средата на 1996г., когато отново настъпи обрат. В края на изследвания период безработицата се задържа в

рамките на 13%.

Друг особено важен момент е високото равнище на младежката безработица. За периода юни 1994г. - юни 1998г. процентът на безработните поради завършване на училище или ВУЗ, макар и намаляващ от 65.4% на 37.7%, все още е твърде висок. Този факт поставя нови по-големи изисквания пред развитието и усъвършенстването на системата на образование и обучение.

В структурно отношение безработицата в България се характеризира с твърде голям и непрекъснато нарастващ дял на безработните без професия, с ниско образователно и квалификационно равнище, който достига през 1998г. до 62.4% спрямо 28.4% през 1991г. Ясно изразено е това неблагоприятно явление при дългосрочно безработните. Данните показват, че в образователната структура на дългосрочно безработните от 1 до 2 години и над 2 години процентът на тези с основно и по-ниско образование се увеличава съответно до 65.9% и 77.6% през 1998г. Намалява делът на безработните специалисти от 27.8% до 14.9% за същия период, като една четвърт от тях са висшисти. Безработните с висше образование се движат в границите на 4-5% от всички безработни през по-голямата част от периода, с изразена тенденция към намаление от 8.1% през 1991г. до 3.8% през 1998г.

Голямият процент на нискообразованите безработни, особено на дългосрочните, изисква засилване на активната трудовопазарна политика, главно в частта ѝ за обучение за повишаване на квалификацията и преквалификация с оглед по-бързото и адекватното им връщане към работа.

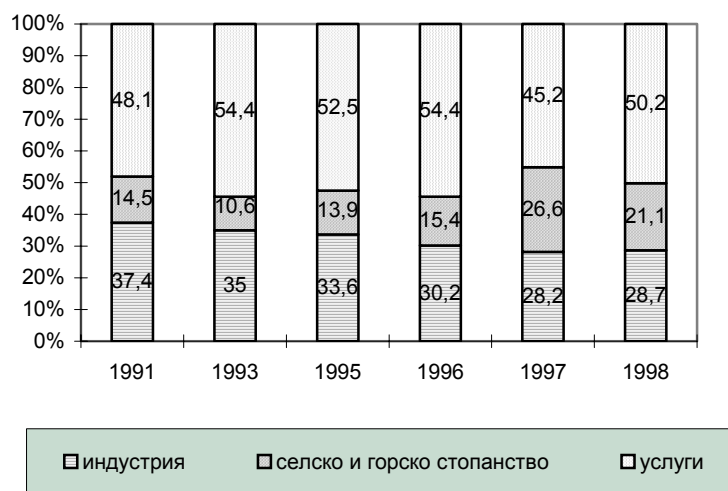
2. Структурни промени по икономически сектори и отрасли

Една от основните предпоставки за промените в структурата и в търсеното качество на работната сила е структурното изменение по сектори и отрасли на българската икономика.

През изследвания период настъпиха съществени изменения в структурата на БДС по икономически сектори. Най-голям дял през 1998г. има секторът на услугите 50.2%, следван от този на индустрията 28.7%, който намалява непрекъснато за изследвания период, и селското и горско стопанство, нарастващ до 21.1%. (вж. графика 1).

Графика 1

Структура на БДС по икономически сектори

Тези трансформации в секторната структура на БДС се осъществяват чрез доста големи спадове. Характерни за структурните изменения на БДС са непрекъснатият и значителен спад на дела на индустриалния сектор, колебливото и не голямо нарастване дела на услугите, и увеличението на селскостопанския сектор, особено в края на периода, което в значителна степен се дължи на същественото свиване на индустрията.

Така оформящата се структура на българското стопанство не съответства на тази в страните с развита пазарна икономика, в които делът на селскостопанския сектор се движи в рамките на 3-5%, на индустрията 30-35%, на услугите 60-65%, което ограничава възможностите за конкурентноспособното му развитие. Същевременно, отрасловото реструктуриране на икономиката поставя нови изисквания към професионалната квалификация на работната сила.

Мястото на частния сектор на икономиката става все по-значително и във все по-голяма степен предпоставя промени в структурата и търсеното качество на работната сила. През 1998г. той заема 44.2% от добавената стойност (ДС) на индустриалния сектор (39.9% от ДС на промишлеността и 72.6% от ДС на строителството) спрямо 6.5% през 1991г., 98.2% от ДС на селскостопанския сектор спрямо 34.8% за същия период и 60.5% от ДС на сектора на услугите спрямо 20.8%. Що се отнася до структурата на БДС на частния сектор, то данните показват, че през 1998г. индустрията заема 19.9%, селското стопанство 32.3% и услугите 47.8%. Характерно за изменението на тази структура е, че делът на селското стопанство нараства, но не много значително (от 28.8% на 32.3% за изследвания период), тъй като той е доста висок; делът на услугите намалява (от 63% на 47.8%) за сметка на нарастването на индустрията (от 8.1% на 19.9%).

Промените в отрасловата структура на БДС се дължат главно на намаляването на дела на отрасъл промишленост и в по-малка степен на нарастването на селското стопанство и съобщенията. Особеност на

изменението на тази структура е първоначалното бързо увеличаване на дела на отрасъл търговия, който от 1997г. започва да намалява (вж. табл. 2).

Почти аналогични промени се очертават в отрасловата структура на brutната добавена стойност в частния сектор. И тук делът на отрасъл селско стопанство нараства, макар и не много съществено (от близо 29% на 32% за изследвания период), както и този на съобщенията (от 0% на 1%) и на транспорта (от 1.4% на 4%). Делът на отрасъл търговия, след бързото и почти двойно увеличение, спада близо до първоначалното си равнище (9.0% през 1991г. и 9.4% през 1998г.). Тук обаче делът на промишлеността се покачва значително - от 4.3% на 15.6%, въпреки че все още е доста по-нисък от общия дял на отрасъл промишленост в БДС.

Таблица 2

Отраслова структура на БДС (%)

Отрасли	1991г.	1993г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	31.9	27.0	26.1	25.9	25.4	24.9
Строителство	4.4	5.8	5.2	4.3	2.8	3.7
Селско стопанство	14.3	10.3	13.6	14.6	26.2	20.7
Търговия	8.2	9.5	11.0	10.9	8.5	7.7
Транспорт	5.1	5.0	4.7	5.6	5.3	5.3
Съобщения	1.1	1.7	1.5	1.9	2.2	2.9

Източник: изчислена по данни на НСИ, "Статистически годишник" за съответните години и "Статистически справочник" 1999г.

Съществени промени настъпват в подотрасловата структура на промишлената продукция. Традиционни за българската промишленост отрасли със значителни мощности, квалифициран персонал и утвърдени пазари през 80-те години, повечето от които високотехнологични, бяха машиностроене, електротехническа промишленост, химическа, хранително-вкусова, текстилна. За периода 1991-1996г.¹⁴ обаче, делът на електротехническата промишленост в общата промишлена продукция намалява два пъти - от 9.2% на 4.9%. Почти толкова спада и делът на машиностроенето (от 16.6% на 9.1%), а също на хранително-вкусовата промишленост (от 27.1% на 20.8%) и на текстилната (от 5.3% на 3.5%). В същото време нараства делът на химическата промишленост (от 12.8% на 25.6%), на черната металургия (от 2.2% на 5.9%) и на производството на електроенергия (от 5.4% на 8.1%). Това нарастване е главно за сметка на силното спадане на дела на другите отрасли. Същевременно трябва да се има предвид и фактът, че това са материалоемки и енергоемки производства.

В съответствие с измененията в отрасловата структура на промишлената продукция, настъпиха промени и в структурата на износа по отрасли. Общо делът на промишлеността в износа на страната намалява за

¹⁴ Изследването по подотрасли на промишлеността обхваща периода 1991-1996г. поради промяната в отрасловия класификатор от 1997г.

периода 1991-1997г. от 95.1% на 90.8%. През 1991г. най-висок дял в него заемаше химическата промишленост, следвана от хранително-вкусовата, машиностроенето и електротехническата. През 1997г. дялът на електротехническата промишленост е намалял три пъти (от 13.3% на 4.6%), на машиностроенето около два пъти (от 18.8% на 9.6%), а това са високотехнологични отрасли, които биха могли да имат добра перспектива за развитие и имаха добри традиции в производството и осигурени пазари за реализация на продукцията. Спада и дялът на хранително-вкусовата промишленост (от 19.4% на 13.5%), както и на химическата (от 29.3% на 24.6%). След значително намаление на дела на производството на електроенергия, едва в края на периода той наближава първоначалната си стойност. За сметка на тях е нарастнал този на черната металургия - над три пъти (от 3.6% на 11.9%), на шивашката (от 1.1% на 5.4%), обувната (от 0.9% на 3.5%) и текстилната промишленост (от 3.1% на 5%).

Следователно в износа се увеличава дялът на енергоемките, суровиноемките и трудоемките производства. Неблагоприятна с оглед повишаването на конкурентоспособността на икономиката е и тенденцията към нарастване дела на суровините в износа на страната.

Важна особеност на отрасловото реструктуриране е промяната в структурата на разходите за придобиване на ДМА по отрасли. И тук се очертава значително намаление дела на индустриалния сектор (от 58.7% до 45%) за периода 1991-1998г. и селскостопанския (от 7.4% до 2.5%), за сметка на услугите, който нараства от 33.9% на 52.5%, и за които са нужни не толкова големи инвестиции в сравнение с промишлеността. Тези промени са показателни и за перспективите на развитие и технологично обновление на отраслите.

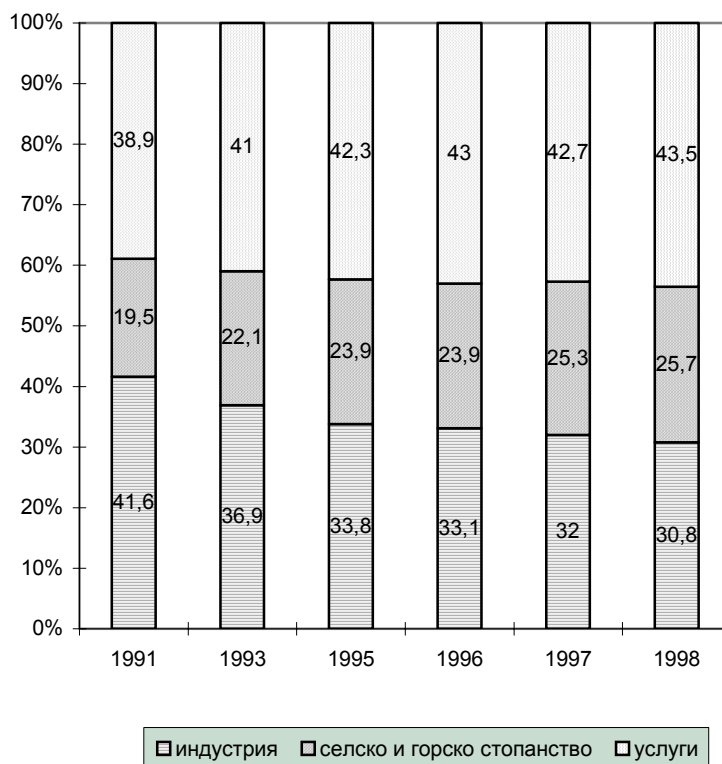
Структурата на разходите за придобиване на ДМА в промишлеността по подотрасли се характеризира с една неблагоприятна тенденция към намаляване или задържане на същото равнище дела на високотехнологичните отрасли и отраслите, осигуряващи основната част от износа на страната. Така дялът на електротехническата, текстилната промишленост, черната металургия намалява значително; на машиностроенето, химическата, хранително-вкусовата промишленост се задържа на равнището на 1991г., макар и с известни колебания. За сметка на това нараства дялът на производството на електроенергия, шивашката и обувната промишленост.

Очертаните структурни изменения в икономиката на страната предопределят промените в характера на заетостта.

Съществена характеристика на отрасловото реструктуриране е промяната в структурата на заетостта по икономически сектори и отрасли. Намалява дялът на заетите в индустриалния сектор (от 41.6% до 30.8%) за периода 1991-1998г. и нараства този в услугите (от 38.9% на 43.5%) и особено в селското стопанство (от 19.5% на 25.7%) (вж. графика 2).

Графика 2

Структура на заетите по икономически сектори

Необходимо е да се отбележи, че тези структурни изменения се дължат преди всичко на същественото и непрекъснато намаление на заетите най-вече в промишлеността (от 34.5% на 26.4%), но също и в строителството (от 7.1% на 4.4%) както като абсолютен брой, така и като относителен дял. Принос в това отношение има и увеличението им в селското стопанство (от 19.1% на 24.7%), абсолютно и относително. Промените в сектора на услугите не са толкова стабилни, особено като абсолютен брой, при който се очертават както нарастване, така и намаление по отделни години. Друга характерна особеност на заетостта в услугите е, че увеличението се дължи главно на отраслите търговия, финанси и управление.

По-различна е насоката на изменение на заетостта в частния сектор. Данните показват, че тук делът на заетите в индустрията нараства постоянно, което в основни линии се дължи на увеличението в промишлеността, от 6.8% на 23.4% за изследвания период. Най-голямо увеличение се очертава в хранително-вкусовата, текстилната и шивашката промишленост, както и в производството на метални изделия и машини. Почти толкова голямо е намалението в селскостопанския сектор от 55% на 41%, докато в услугите делът им е сравнително постоянен - около 33%, със слабо понижение в края на периода до 30.6% за 1998г. Като абсолютен брой обаче нарастват заетите в търговията, хотелиерството и общественото хранене. Характерна

особеност на търсеното качество на работната сила в частния сектор на икономиката е насочеността предимно към по-нискоквалифицирани кадри.

Така формиращата се структура на работната сила не съответства на тази в страните с развита пазарна икономика (като следователно ограничава възможностите за конкурентноспособно развитие на българското стопанство) главно по твърде големия дял на заетите в селското стопанство, който в тези страни е средно около 7%, докато в България е над 25%. Твърде бързото и значително увеличение на заетите в този сектор се определя в голяма степен от намаляването на заетостта в индустрията, като същевременно, с оглед показателите на развитие на селското стопанство, крие в себе си потенциал за скрита безработица.

Показателни за насоката на изменение на структурата на работната сила и на търсените от работодателите професионални умения са данните за промяната в дела на регистрираните безработни с право на обезщетение, освобождавани от икономическите сектори и отрасли (вж. табл. 3).

Таблица 3

Дял на регистрираните безработни с право на обезщетение, освободени от икономиката (%)

Сектори	1991г.	1993г.	1995г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Индустрия	50.4	39.5	29.1	29.5	36.2
в т.ч. промишленост	39.2	32.5	22.8	22.8	31.6
Селско и горско стопанство	8.7	31.6	23.1	12.0	11.9
в т.ч. селско стопанство	-	30.4	21.5	10.1	10.5
Услуги	40.9	28.9	47.8	58.5	51.9

Източник: изчислен по данни на НСЗ

Нарастването на дела на селскостопанския сектор в БДС, създадена в икономиката на страната, обуславя процентното намаление на безработните, освобождавани от него. Високият дял на освободените от индустрията безработни се предопределя от същественото свиване на този сектор. Същевременно, предпоставка за относителното му понижаване е развитието на частния индустриален сектор. Почти аналогична е ситуацията със сектора на услугите. Колебливите изменения на техния дял в БДС, както и относителното му намаляване в ДС на частния сектор, обуславят колебанията и сравнителното нарастване процента на безработните, освобождавани от тази сфера.

Извод: Макроикономическата среда и структурните промени в икономиката на страната предпоставят значителни изменения в характера на заетостта, в структурата и в търсеното качество на работната сила. Отрицателните темпове на растеж: а) на БВП; б) на капиталните вложения, изоставането в привличането на чужди инвестиции, ограничените финансови възможности и недостатъчната заинтересуваност на собствениците на приватизирани обекти от нови инвестиции, намаляването на вложенията във високотехнологичните производства и в тези, осигуряващи значителен процент от износа на страната; в) на износа, както и промяната в неговата географска структура, загубата на традиционни пазари и трудността при

разработването на нови такива, нарастването на дела на емките производства и суровините и намаляването на тези с разработени пазари в стоковата му структура, оказаха съществено влияние върху заетостта и безработицата. Значителна, но не достатъчно компенсираща роля има и развитието на частния сектор на икономиката.

Измененията в структурата на икономиката имат решаващо влияние върху реструктурирането на работната сила. От най-голямо значение е същественото свиване на индустриалния сектор и преди всичко на промишлеността, както и колебливото развитие на сектора на услугите. Нарастването на дела на индустрията в частния сектор, което се дължи преди всичко на хранително-вкусовата, текстилната и шивашката промишленост, не успява да компенсира общата ѝ стагнация. Резултатно от тези промени е увеличението на селскостопанския сектор в БДС и заетостта.

Основни характеристики на реструктурирането на работната сила, предопределени от измененията в икономическата система, са значителното намаление дела на заетите в индустрията, нарастването му в услугите и селското стопанство. Спецификата на промените на заетостта в частния сектор, а именно увеличение дела на заетите в индустрията, предимно в леката и не толкова във високотехнологичната, понижаване в селското стопанство и относителна стабилност в услугите, в голяма степен обуславя измененията в отрасловата структура на безработните: намалението на дела на освободените от индустрията и селското стопанство и нарастването му от сектора на услугите. Същевременно, отрасловата насоченост на този сектор предполага нарастващото търсене на по-нискоквалифицирана работна сила, особено в края на изследвания период.

III. ИЗМЕНЕНИЯ В ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО НА РАБОТНА СИЛА СПОРЕД ОБРАЗОВАТЕЛНО-КВАЛИФИКАЦИОННИТЕ Ъ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Промените в макроикономическата среда и структурата на икономиката предопределят измененията както в секторната и отрасловата структурата на работната сила, така и в нейното търсене и предлагане в образователно-квалификационен аспект.

1. Трудоспособно население и работна сила по образование

Данните за образователната структура на трудоспособното население на България показват положителни промени: нараства делът на населението със средно образование (предимно със средно общо), както и този на висшите; докато процентът на хората с ниско образователно равнище намалява (вж. табл. 4).

Таблица 4

Образователна структура на трудоспособното население* (%)

Образование	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
висше и полувисше	14.6	14.7	14.8	15.0	15.1

средно специално	19.1	19.6	19.1	19.0	19.3
средно общо	29.2	29.9	31.4	32.7	33.4
основно и по-ниско	37.1	35.8	34.7	33.3	32.2

Източник: изчислена по данни на НСИ, "Заетост и безработица" за съответните години

* данните са за м. юни за всяка една година

По данни на Европейската Фондация за Обучение (European Training Foundation) нивото на образователна подготовка на българското население от възрастовата група 25-59 години е по-добро от средното за ЕС.¹⁵ Така за 1996г. процентът от българското население от тази възрастова група с незавършено средно и по-ниско образование е 33, докато средният за ЕС показател е 42%; делът на населението със завършено средно образование в България е 49%, а средният за Съюза е 39%; завършилите по-високо от средно образование в България са 18%, а в ЕС средно 19%. Характерна особеност за България е, че въпреки по-ниския дял на населението със средно специално образование, процентът на учащите се в институции за средно специално образование е по-висок от средния за ЕС.

Промените в образователната структура на работната сила също са положителни. Очертава се тенденция към увеличаване дела на работната сила със средно и по-високо образование и намаляване този на ниско образованата (вж. табл. 5).

Въпреки тези положителни тенденции, някои показатели, засягащи бъдещата промяна на образователната структура на работната сила, не са благоприятни. Това са например, показателите за процента на учащите се от различните възрастови групи на населението.¹⁶ За изследвания период на възрастовата група 6-15 години той намалява от 97.2 на 96.1%; на групата 16-19 години се задържа в границите на 54%. Нарастване има само в групата 20-24 години – от 17.7% на 23.2%, главно поради бързо увеличаващия се брой на студентите, който вече достига до около 234 хил. души. Сериозно изостава България и по показателя дял на учащите се във възрастовата група 14-19 години спрямо средно-европейското равнище. За 1996/1997г. този показател за страната ни е 62%, докато средно за ЕС е 84%.

Таблица 5
Образователна структура на работната сила* (%)

Образование	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
висше и полувисше	18.1	18.6	18.9	19.3	19.4
средно специално	21.2	21.8	21.5	21.6	21.7
средно общо	28.9	29.2	30.8	31.8	32.2
основно и по-ниско	31.8	30.4	28.8	27.3	26.7

Източник: изчислена по данни на НСИ, "Заетост и безработица" за съответните години

* данните са за м. юни за всяка една година

По-ниският дял на учащите се у нас (14-19-годишни), както и

¹⁵ Вж. European Training Foundation, "Vocational education and training in Central and Eastern Europe, Key indicators", 1998.

¹⁶ Процентите са изчислени по данни на НСИ.

намаляващият им процент в групата 6-15 години са твърде неблагоприятни с оглед бъдещото изменение на образователната структура на работната сила и перспективите за конкурентноспособно развитие.

2. Заети лица по образование

Положителни промени настъпват и в образователната структура на заетите лица: нараства дялът на заетите със средно и по-високо образование и намалява този на ниско образованите (вж. табл. 6).

Значително по-неблагоприятна е образователната структура на самонаетите лица и на наетите в частните предприятия, където основен дял имат тези със средно общо, основно и по-ниско образование. Не се очертават и по-съществени положителни промени в тази структура за изследвания период. Така най-висок дял от наетите лица в частния сектор имат тези със средно общо образование, който нараства от 36.7% на 39.3% (юни 1994г. - юни 1998г.), следван от този на хората с основно и по-ниско образование, задържащ се около 26%. Процентът на висшистите обаче намалява от 14.3% на 11.8% за същия период. Не по-добри са показателите при работодателите и самонаетите. В тази група, дялът на хората с ниско образователно равнище е най-голям и се задържа в рамките на 43-45%, и особено на самонаетите, където е около 50%. Дялът на тези със средно общо образование нараства от 23.6% на 28%. Процентът на висшистите се движи в границите 13-14%, но при самонаетите е около 10%. Значително по-добра е образователната структура на наетите в държавния сектор. Дялът на висшистите тук е почти двойно по-голям и се увеличава от 23.4% на 27.4%, този на хората със средно общо образование е около 29%, а на ниско образованите намалява от 25.4% на 19.4%.

Таблица 6
Образователна структура на заетите лица* (%)

Образование	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
висше и полувисше	20.9	20.9	20.8	21.2	20.9
средно общо	28.9	29.2	30.9	31.5	32.2
средно специално	22.3	22.9	22.2	22.0	22.1
основно и по-ниско	27.9	27.0	26.1	25.3	24.8

Източник: изчислена по данни на НСИ, "Заетост и безработица" за съответните години.

* всички данни са за м. юни за всяка една година.

Подобна неблагоприятна образователна структура на заетите лица в частния сектор на икономиката се обуславя от отрасловата насоченост на неговото развитие (предимно към отрасли трудоемки и изискващи по-нискоквалифицирани кадри) като същевременно създава негативни предпоставки за повишаването на конкурентоспособността на българското стопанство с оглед нарастващата роля на този сектор.

3. Безработни по образование и специалности

Наред с измененията в структурата на регистрираните безработни,

освободени от отделните сектори на икономиката (вж. табл. 3), се променя и образователната структура на безработните. Най-голям дял имат безработните с основно и по-ниско образование, следвани от тези със средно общо. Особено сериозен е този проблем при дългосрочно безработните, поради факта, че те са по-малко търсени и по-слабо адаптивни.

Характерна особеност на дела на ниско образованите безработни е, че той нараства до 1995г., когато достига 48.6%, след което започва да намалява и през 1998г. е 40.2%. Процентът на безработните със средно общо образование се увеличава от 29 до 32.6% за периода юни 1994г. - юни 1998г. Колебливо е изменението на дела на безработните висшисти. След известен период на понижение до 4.5% през 1996г., той нараства на 6.2% през 1998г.

Измененията в образователната структура на безработните, особено през втората половина на изследвания период, имат пряка връзка с характера на заетостта и търсеното образователно качество на зетите в частния сектор на икономиката.

Под въздействие на структурните промени в икономическата система се изменя и структурата на безработните по специалности. Увеличава се значително дялът на тези без професия от 28.4 на 62.4%, докато на специалистите и на хората с работническа професия намалява, съответно от 27.8% на 14.9% и от 43.8% на 22.7%.

Наред със понижаването процента на безработните специалисти, се променя и тяхната структура по групи специалности (вж. табл. 7).

Таблица 7

Структура на безработните специалисти по групи специалности (%)

Специалности	1991г.	1993г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
инженерно-технически	49.1	55.0	51.8	50.6	48.2	48.0
селско стопанство	7.6	11.0	11.9	11.8	11.9	12.1
икономика	14.4	14.3	16.4	17.6	18.3	19.8
здравеопазване	3.4	3.5	2.9	3.1	3.5	2.9
университетски и педагогически	10.5	9.5	9.5	10.0	12.1	11.4
изкуство	2.8	2.3	2.3	2.2	2.1	1.8

Източник: изчислена по данни на НСЗ към МТСП

Същественото свиване на промишленото производство, на дела на индустриалния сектор в БВП и на индустриалната заетост предопределиха най-големия процент на безработните с инженерно-техническа специалност. Техният дял нараства до 1993г., след което започва да намалява. Спада и процентът на висшистите от тях и то през целия период – от 27.2% до 19.6%. Това се предполага до голяма степен от развитието на индустрията в частния сектор на икономиката.

Делът на безработните със селскостопанска специалност се увеличава, въпреки повишението дела на отрасъл селско стопанство в БВП и заетостта,

което подсказва, че нарастването на дяловете на този отрасъл се дължи до голяма степен на свиването на промишлеността от една страна, и на понижението им в частния сектор, от друга и съществува скрита безработица.

Вторият по големина процент в структурата на безработните по групи специалности е този на специалистите с икономическо образование, който също се характеризира с постоянна тенденция на нарастване – от 14.4% на 19.8%, в т. ч. и на висшистите. Близки до тези са промените в дела на безработните с университетски и педагогически специалности. След известен период на понижение, от 1996г. делът им започва да нараства, както и процентът на висшистите от тях. Тези две специалности са най-широко застъпени във висшето образование в България, което е показателно за недостатъчната степен на стиковане между потребностите на пазара на труда от съответни категории специалисти и тяхната подготовка в системата на образованието.

4. Структура на свободните работни места (СРМ) по образование и специалности

Данните за динамиката на структурата на СРМ по образование и специалности характеризират промените в търсеното качество и професионална квалификация на работната сила под въздействие на структурните изменения на икономическата система.

За изследвания период 1991-1998г. настъпват промени и в структурата на СРМ по образование. Показателен в това отношение е фактът, че процентът на СРМ за хора с основно и по-ниско образование се увеличава от близо 4 до 25.5%, докато този на висшистите се запазва почти постоянен – около 19%.

Изменя се и структурата на СРМ по специалности. Характерна особеност тук е нарастването дела на СРМ за хора без специалност, който достига до 43.3% през 1998г. от 4.5% през 1991г. Процентът на СРМ за специалисти остава без съществени промени – около 35, както и този за висшистите. Намалява делът на местата за работнически професии от 60.8 на 22.1%. Тези структурни изменения имат пряка връзката с насоките на развитие на икономиката и на частния сектор в частност.

Промени, съответстващи на реструктурирането на икономиката и особено на частния ѝ сектор, показват и данните за структурата на СРМ за специалисти по групи специалности: нарастване на инженерно-техническите и селскостопанските, намаление на университетските и педагогическите и колебливо изменение на икономическите специалности (вж. табл. 8).

Таблица 8

Структура на СРМ за специалисти по групи специалности* (%)

Специалности	1991г.	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
инженерно-технически	14.6	17.5	18.4	15.2	20.5	28.4
селско стопанство	0.7	0.7	0.8	0.7	1.2	2.0
икономика	7.9	10.8	7.6	6.2	8.8	7.2

здравеопазване	31.6	17.9	26.0	23.3	19.1	20.7
университетски и педагогически		35.7	31.3	35.8	18.6	20.1
изкуство	1.4	1.6	1.3	1.2	1.9	1.5

Източник: Изчислена по данни на НСЗ към МТСП

* данните са към 31.12. за всяка отделна година

Показателни за извършващите се структурни промени са данните за постъпилите на работа безработни по специалности. Делът на безработните без специалност, постъпили на работа, нараства двойно за периода 1994-1998г. от 31.6 на 61.4%., като от тях вече близо 90% са с сновно и по-ниско образование, което представлява около 55% (1998г.) от всички безработни, постъпили на работа. За сметка на това, повече от два пъти е намалението на дела на специалистите за същия период – от 35.9% на 15.8%. Понижава се и процентът на безработните с работническа специалност от 32.5 на 22.8%.

Характерни изменения в тази насока се очертават и в структурата на безработните специалисти по групи специалности, постъпили на работа. Увеличават се дяловете на тези с инженерно-техническа специалност (който е и най-голям) от 41.1 на 45.7%; селско стопанство – от 7 на 11.1% и икономика – от 15.6 на 19.3%. Намаляват университетските и педагогически специалности от 20.2 на 14.9%, както и здравеопазване и изкуство.

Аналогични резултати дава анализът на съотношението безработни по специалности /СРМ по специалности. Той показва нарастване търсенето на специалисти с инженерно-техническо образование. Съотношението намалява от 68/1 на 36/1 за периода 1994-1998г. Увеличава се и търсенето на селскостопански специалисти, макар че то изостава съществено от другите специалности, т.е. съотношението намалява от 370/1 на 129/1. Нарастват съотношенията при икономическите специалности от 30/1 на 58/1, което има пряка връзка с увеличаването дела на безработните с такава специалност, и при университетските и педагогическите специалности – от 6/1 на 12/1, което се дължи до голяма степен на намаляването дела на СРМ за тях.

Извод: Под въздействие на структурните изменения в икономическата система настъпват промени в търсенето и предлагането на работна сила в образователно-квалификационен аспект.

Съществува ясно очертана тенденция към подобряване образователната структура на трудоспособното население и на работната сила на България: нараства делът на средните и висшите и намалява този на ниско образованите. В това отношение редица показатели за България са по-добри от средно-европейските. Въпреки всичко твърде тревожен, с оглед бъдещото изменение на образователната структура на работната сила и конкурентоспособността на икономиката, е фактът на увеличаване дела на неучащите деца от възрастовата група 6-15 години, както и този, че процентът на учащите се от групата 14-19 години е по-нисък от средно-европейския.

Въпреки положителните промени в образователната структура на заетите лица, тя е твърде неблагоприятна при самонаетите и наетите в

частните предприятия (свързана до голяма степен с насоката на развитие на частния сектор), особено с оглед на голямата и нарастваща роля на частния сектор на икономиката.

Най-голям дял в структурата на безработните имат ниско образованите, макар че през втората половина на изследвания период той намалява. Изменя се и структурата им по специалности; увеличава се процентът на тези без специалност и се понижава на специалистите. Значителното свиване на промишленото производство предопределя най-високия процент на безработните специалисти с инженерно-техническа специалност. След 1993г. обаче започва намаление, което се дължи в основни линии на развитието на индустрията в частния сектор. Делът на селскостопанските специалисти нараства, въпреки увеличаването на дяловете на селското стопанство в БВП и в заетостта – факт, показателен за реалността на развитието на този отрасъл и за наличието на скрита безработица. Нарастват и дяловете на безработните с икономически и университетски и педагогически специалности, които от своя страна са най-широко застъпени във висшето образование. Това явление налага повишаване степента на стиковане между търсенето и подготовката на определени категории специалисти.

Увеличението дела на СРМ за хора без специалност и с основно и по-ниско образование е показателно за насоката на развитие на икономиката. Данните за СРМ, за безработните, постъпили на работа, и за съотношението между безработни и СРМ по групи специалности показват нарастване в търсенето на специалисти с инженерно-техническа и селскостопанска специалности, което се обуславя от реструктурирането на икономиката и особено на частния ѝ сектор, и намаляване при специалистите с икономически и университетски и педагогически специалности.

IV. ОСНОВНИ НАСОКИ НА ИЗМЕНЕНИЕ НА СИСТЕМАТА НА ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

Създаването на благоприятни условия за икономически растеж и повишаване конкурентоспособността на икономиката, изискващи нарастващо качеството на работната сила, както и постигането на по-висока степен на съответствие между структурните промени в стопанството, потребностите на пазара на труда и подготовката на специалисти, налагат адекватно развитие и усъвършенстване на системата на образование и обучение.

1. Нормативна уредба и финансиране

Дълбоките социално-икономически промени в страната, оказаха силно влияние върху системата на образование и обучение, налагайки нейното приспособяване към новите изисквания и потребности. Все още липсва обаче цялостна стратегия за развитие и реструктуриране на тази система, която би трябвало да съответства на национална стратегия за икономическо развитие. Едва през 1999г. се поставя началото на разработване на проекти за стратегии за социално и икономическо развитие.

Една от насоките на промяна в тази система са измененията в нормативната ѝ база. Приети бяха редица нови закони, регулиращи нейното

функциониране: нов Закон за народната просвета (1991г.); нов Закон за висшето образование (1995г.); Закон за закрила при безработица и насърчаване на заетостта (1997г.); Закон за професионално образование и обучение (1999г.).

Съгласно новата нормативна уредба, от една страна, се създаде и разви система от частни учебни институции, и от друга, се породиха условия за децентрализиране на управлението и ограничаване ролята на държавата. Съобразно новото законодателство, образователните институции имат право на собствено имущество, фондове, сами определят вътрешната си структура, организацията, методиките и средствата на обучение, издават държавни документи за образователна степен и професионална квалификация. Държавата се намесва главно на входа на системата чрез определяне на нормативи и изисквания за прием в учебните заведения, както и чрез тяхното финансиране, и на изхода, с държавни образователни изисквания за качеството на обучението.

Изграждането на адекватна система от държавни стандарти за професионално обучение, съобразени с международните, е много важен момент за бъдещото развитие и ефективността на системата на образование и обучение. От 1994г. МОН съставя нов списък на професиите за училищно и извънучилищно обучение за придобиване на професионална квалификация. Този списък е свързан с Националната класификация на професиите в Република България (1994г., МТСП), по която се организира предлагането и наемането на работна сила в страната. Класификацията и структурирането на професиите се основава на три равнища на квалификация, определени върху основата на завършена степен и вид образование. Този модел на образователна структура позволява съответствието между равнищата на квалификация и степените на образование да се заимства от МСКП¹⁷ ISCO-1988 (МОТ, 1990) и категориите на МСКО¹⁸ (ISCED, UNESCO, 1976). Този списък е отворена система и се въвежда в практиката на етапи (на всеки от които се изготвят държавни стандарти за професионална квалификация по отделни професии), като от своя страна самият той представлява етап от разработването на закона за професионалното образование и обучение. Липсата все още на цялостна система от такива държавни стандарти значително затруднява адекватното функциониране на системата на образование и обучение, оценяването на степента на професионална квалификация, прецизното акредитиране на професионалните училища и центрове за квалификация, удостоверяването и валидността на документите за професионална квалификация.

Промени настъпиха и във финансирането на системата. Средствата, насочвани към нея, са крайно ограничени и недостатъчни да осигурят адекватно на нуждите и ефективно образование и обучение. Ясно се очертава тенденция към намаляване дела на обществените разходи за образование, както като процент от държавния бюджет, така и като процент от БВП. Делът на разходите за образование от нетните разходи на консолидирания държавен бюджет намалява от 10.5% през 1991г. до 7.3%

¹⁷ Международна стандартна класификация на професиите

¹⁸ Международен стандартен класификатор на образованието

през 1996г., като през 1997г. се увеличава на 10.1%. Известно нарастване има през 1992г. и 1993г. Аналогична е насоката на изменение дела на бюджетните разходи за образование като процент от БВП. От 5.1% през 1991г., след известно увеличение през 1992г. и 1993г., той спада до 3.2% през 1996г., като през 1997г. се покачва на 4%.

Делът на изплатените средства от фонд "ПКБ" за квалификация и преквалификация се характеризира с тенденция към нарастване от 0.1% на 2.5% за периода 1991-1996г., след което намалява съществено до 0.4% през 1998г. Понижава се и делът на средствата за квалификация от общия размер на разходите за активни мерки за въздействие върху пазара на труда. От 8.1% за 1993г. той спада до 0.47% в края на 1998г.

Почти незначителни са все още различните от бюджета източници за финансиране на образованието. Държавният бюджет покрива около 90% от обществените разходи за образование. Минимално е фирменото участие, работодателите не проявяват почти никакъв интерес в тази област. Показателни в това отношение са данните за дела на студентите, обучаващи се срещу заплащане от юридически лица. Техният дял намалява от 2.7% за учебната 1991/1992г. до 0.3% за 1997/1998г. Същественото обедняване на населението значително ограничи възможностите му само да финансира образованието и обучението си. Така в структурата на общия разход на домакинствата, частта, отделяна за образование и свободно време намалява непрекъснато от 3.5% през 1992г. до 1.7% през 1997г. и 2.6% през 1998г., като този процент варира твърде съществено в зависимост от размера на годишния доход на човек.

Показателни за ограничеността на финансовите средства за системата на образование са, от една страна, данните за размера на обществените разходи за образование на учащ се, които показват, че на един учащ се отделят средно за периода 200-300 USD, който размер е значително по-малък от този в страните с развити пазарни икономики. От друга страна, във вътрешната структура на бюджетните разходи за образование делът на средствата за работна заплата и осигуровки заема около 65%, при все, че средната работна заплата в отрасъл образование е по-ниска от средната за страната. Наред с това, делът на текущите разходи нараства и надхвърля 88%, като оставя този на инвестициите крайно недостатъчен за необходимото обновяване на вече амортизираните структури на образователната система.

Статистическите данни показват, че в условията на икономическа криза страните с развито пазарно стопанство увеличават инвестициите си в системата на образование с цел създаването на необходимите условия за постигане на икономически растеж. В препоръките на Европейската комисия към България с оглед асоциирането на страната ни към ЕС се акцентира на необходимостта от "големи инвестиции в човешките ресурси". Все още обаче у нас не се отделя нужното внимание на този проблем и разходите за образование и обучение остават твърде ограничени.

2. Учебни заведения, преподаватели и учащи се по вид и специалности

Системата на образованието беше повлияна от социално-икономическите промени в страната от друг аспект: измени се структурата на учащите се, преподавателите и учебните институции по вид и специалности. При липсата на стратегия за развитие и реструктуриране на системата, измененията в нея се извършваха главно под въздействие на първоначалните промени в секторната структура на икономиката и слабо отразяват тези в търсената от работодателите квалификация на работната сила, настъпващи през втората половина на изследвания период.

При очертаващото се общо намаление на броя на учебните заведения в България от 4159 през учебната 1991/1992г. до 3889 през 1997/1998г., поради закриване и преобразуване, в структурно отношение намалява броят на общообразователните училища (от 3439 на 3137), и СПТУ (от 230 на 186) и нараства този на техникумите и училищата по изкуствата (от 268 на 332). Тези промени са показателни за повишаващата се роля на професионалното образование у нас. Що се отнася до структурата на професионалните училища по специалности, основните насоки на изменение са следните: намаляване дела на училищата с индустриална насоченост (промишлени и строителни), макар че се запазва все още най-голям, и увеличение на селскостопанските, икономическите и от сферата на услугите (туризъм, транспорт, съобщения, обществено хранене).

Аналогични промени настъпват в броя и структурата на преподавателите. След известно намаление на общия брой на преподавателите от 117 хил. души на 112 хил. души, от учебната 1994/95г. започва нарастване до 119 хил. души, като в края на периода отново има спад (110 хил. души). Увеличението се дължи главно на повишаването броя на учителите в техникумите и училищата по изкуствата (от 11494 на 13751), за сметка на тези в СПТУ (от 6590 на 4431), и общообразователните училища (от 72719 на 67659). Данните за изменението на структурата на преподавателите в професионалните училища по специалности също показват подобни изменения: намаляване дела на тези в индустриалните специалности (промишленост, строителство), като се запазва най-висок, и нарастване в селскостопанските, икономика, услуги (туризъм, транспорт, съобщения, обществено хранене).

Общият брой на учащите се в България за последните години се характеризира с тенденция към непрекъснато спадане – от 1500031 души през учебната 1991/92г. до 1403892 през 1997/98г. Тази промяна се дължи основно на намалението на общия брой на населението в страната – от 8.5 млн. през 1991г. на 8.2 млн. през 1998г. Делът на населението под трудоспособна възраст (до 15 години) спада за изследвания период от 21.1 на 17.6%, докато този в надтрудоспособна възраст нараства от 23.3 на 24.7%. Наред с понижаващият се дял на учащите се от възрастовата група 6-15 години, се очертава и още един неблагоприятен факт: процентът на учениците, напуснали обучението си, се задържа в рамките на 4, като от тях около 38% са по желание (около една четвърт от напусналите по желание са на възраст над 16 години). Тези негативни явления до голяма степен се обясняват с тежките финансови проблеми на домакинствата, като в същото време те са и предпоставка за неравнопоставеност на отделни групи от населението спрямо достъпа до образователната система и за

образователни неравенства.

Значително намаление бележи броят на учащите се в общообразователните училища – с над 140 хил души за изследвания период. Най-голям спад за последните три години има при учениците от V-VIII клас, следван от този в IX-XIII клас и в I-IV клас. Факт, заслужаващ внимание, е въвеждането на вечерно обучение за ученици от I-IV клас, където вече се учат около 20 деца.

Съществени промени настъпват в професионалното образование. В средните професионални училища все още най-голям дял заемат обучаващите се в индустриалните професии, но с очертана тенденция към понижение. За сметка на това, делът на изучаващите икономика значително нараства. По-слабо увеличение и най-малък дял имат учащите се в селскостопанските специалности (вж. табл. 9).

Това изменение в структурата на учащите се по професии се обуславя от промените в икономиката на страната, от същественото свиване на индустриалния сектор и нарастването на сектора на услугите, от необходимостта от развитие на нови икономически специалности съобразно нуждите на пазарното стопанство.

Съществени промени през изследвания период настъпиха и във висшето и полувисшето образование. Намалява броят на преподавателите (от 3014 на 2702) и на учащите се (от 29672 на 23747), в полувисшите учебни институции. Изменя се структурата на учащите се по видове специалности: намалява делът им в техническите (от 33.4% на 17.3%) и педагогическите специалности (от 20.5% на 10.9%), и нараства в икономическите (от 5.8% на 20.6%), медицинските (от 26.2% на 32.3%), туризъм (от 4.7% на 7.4%).

Таблица 9

Структура на учащите се в средните професионални училища по специалности (%)*

Вид училище	1991/92	1993/94	1995/96	1997/98
СПТУ				
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост, строителство, транспорт, съобщения	88.6	80.4	81.7	81.8
Селско и горско стопанство	5.2	7.7	6.5	6.3
Туризм и икономика	6.2	11.9	11.8	11.8
Техникуми				
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	63.4	59.0	53.8	56.3
Строителство	6.9	6.7	5.9	5.7
Механизация на селското стопанство	3.7	3.2	4.2	-
Селско и горско стопанство	7.7	7.3	9.4	7.1
Транспорт	2.9	3.3	3.0	-
Съобщения	0.8	0.5	0.6	-
Икономика	12.8	16.7	19.7	22.9

Обществено хранене	1.8	3.3	3.4	-
--------------------	-----	-----	-----	---

Източник: изчислена по данни на НСИ, "Статистически годишник" за съответните години и "Статистически справочник" 1999.

* Поради промяната в класификацията на професиите след 1996г., данните са непълни.

Висшите учебни заведения в България се увеличили от 40 на 42 – брой съществено спрямо неговия и намаляващо населението на страната ни. Нарастна и броят на преподавателите в тях от 20940 за учебната 1991/92г. на 22072 за 1998/99г. Този факт може да бъде оценен положително с оглед постигането на съответствие с бързото увеличаване броя на студентите от 151 хил. души на 234 хил. Той обаче предопредели една твърде неблагоприятна тенденция, а именно: намаляването на дела на щатните преподаватели в общия им брой във ВУЗ. Това от своя страна, е предпоставка за понижаване качеството на образователния процес.

Аналогични на промените в средното професионално образование изменения настъпиха и в структурата на студентите по специалности. Най-съществено намаление се очертава в дела на студентите, обучаващи се по инженерно-технически, както и селскостопански професии и здравеопазване. Значително нарастна делът на тези в специалностите икономика и университетски и педагогически, от които най-вече право и педагогика (вж. табл. 10).

Структурните изменения по професионални направления, показани в Таблица 10, се отнасят за всички студенти, обучаващи се в български ВУЗ (включ. чужденците, без българите, следващи в чужбина). Що се касае до структурата на българските студенти, следващи и у нас, и в чужбина, то при тях намаляването на дела им в инженерно-техническите специалности е още по-голямо, както и увеличението му в специалност икономика.

Таблица 10

Структура на студентите във ВУЗ по професионални направления (%)

Професии	1991/92	1993/94	1995/96	1997/98
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
инженерно-технически	32.6	28.6	23.6	17.1
селско и горско стопанство	3.7	2.7	1.2	4.9
икономика	15.3	19.9	21.1	25.7
университетски и педагогически	34.7	38.3	44.8	40.3
здравеопазване	7.8	6.0	5.5	4.1

Източник: изчислена по данни на НСИ

Открояващите се промени в структурата на висшето образование до известна степен съответстват на досегашните отраслови изменения в икономиката на страната, но не до такава степен на настъпващите промени в търсенето на работна сила, особено в края на изследвания период. Прекомерното засилване на тенденциите в системата на висшето образование, което се очертава на сегашния етап, в скоро време би могло да

доведе до сериозни диспропорции в подготовката на специалисти по професии и до по-нататъшно дисбалансиране на пазара на труда.

3. Квалификация и преквалификация на работната сила

Системата за обучение и професионална квалификация на възрастни също претърпя значителни промени. Почти всички професионално-учебни центрове към предприятията, съществували до 1989г., бяха закрити поради рецесията и финансовите затруднения. През изследвания период в тази област се появила редица нови фирми и институции – държавни и частни. Сега регистрираните и лицензирани звена за професионално обучение са над 470 (почти наполовина на броя на съществуващите до началото на прехода), като около една трета от тях са частни.

Въпреки ограничеността на информацията, наличните данни показват значително намаление броя на заетите, участващи в курсове за обучение. През 1991г. например, 183826 души, или 5.7% от персонала, зает в икономиката, са завършили курсове, школи и други форми за квалификация и преквалификация, като над 58% от тях са от промишлеността, докато през 1992г. - 105888 души, или 4%. За периода 1993-1998г. не се води официална статистика за броя на заетите, завършили квалификационни курсове. Някои анкетни проучвания обаче показват, че през 1995г. едва 1-2% от всички наети лица в градовете са участвали в курсове съответно за преквалификация и за квалификация.¹⁹ По данни на НСЗ, през първото полугодие на 1999г., 303 души са заетите, включени в квалификационни курсове, организирани от бюрата по труда, което представлява 3.8% от общия брой на лицата, включени в курсове, и 0% от общия брой на заетите в икономиката на страната.

Около 20 хил. души годишно, една почти постоянна величина за периода 1991-1996г., са безработните, участващи в курсове за квалификация и преквалификация, което представлява едва около 4% от всички регистрирани безработни. Това е твърде малък процент като се има предвид големия дял на ниско образованите безработни, както и на дългосрочно безработните, особено тези с ниско образователно равнище. С въвеждането на изискването (в средата на 1997г.) да се провеждат курсове за квалификация, организирани от бюрата по труда, само при наличие на заявено работно място и потребност на работодател, броят на включените в курсове намалява значително, като през 1998г. спада до 5678 души, или 1.2% (вж. табл. 11). Този спад, предопределен главно от споменатото ограничение, е показателен за липсата на достатъчна информация и изисква по-висока степен на взаимодействие между бюрата по труда и работодателите.

Таблица 11

Регистрирани безработни, включени в курсове за квалификация и преквалификация

¹⁹ Вж. Смилянков, Н., Г. Динекова, Н. Козаров. Квалификация и преквалификация на работната сила в контекста на структурната реформа, С., 1996.

	1991г.	1993г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Общ брой	20155	19465	19457	20724	17186	5678
Дял (%)	4.8	3.1	4.6	4.3	3.3	1.2

Източник: НСЗ към МТСП

Важна особеност на обучението на работната сила е това, че курсовете за квалификация и преквалификация са предимно краткосрочни и са насочени главно към специалности, които могат да бъдат овладяни за кратък период. Така през първото полугодие на 1999г., 206 са проведените курсове с продължителност до един месец, 136 са до три месеца и само 2 са над три месеца.

Преструктурирането на икономиката и измененията в търсените от работодателите умения и квалификация, необходимостта от повишаване конкурентоспособността на стопанството и качеството на работната сила изискват провеждането на повече дългосрочни курсове за обучение на безработните, особено на дългосрочно безработните, които са загубили своята квалификация или трябва да усвоят нова професия с оглед по-активно да се включат и по-пълноценно да се реализират на пазара на труда.

Характерно за промяната на образователната структура на безработните, участващи в професионално обучение, е нарастването на дела на тези с основно и по-ниско образование. Така за последните две години (1996-1998г.) делът на ниско образованите безработни в общия брой на завършилите курс се увеличава от 14.5% на 32.2%, а спрямо броя на постъпилите на работа – от 13.7% на 27%. Същевременно, процентът на висшистите намалява и по двата показателя. Все още обаче процентното съотношение на безработните с ниско образователно равнище, постъпили на работа след курс към тези, завършили курс е най-ниско спрямо всички други образователни степени, макар и да нараства над два пъти (28% за 1996г. и 60.7% за 1998г.)

Съществен показател в тази насока е съотношението безработни, завършили курс за обучение към безработни, постъпили на работа след проведен курс. За периода 1994-1997г. то се задържа в рамките на 2-3 към 1, като през 1998г. намалява на 1.4 към 1. С други думи, процентът на безработните, постъпили на работа след курс спрямо безработните, завършили курс, след посочения период на движение в границите на 30-40%, се увеличава през 1998г. на 72.6%. В структурно отношение, най-голям е той при безработните със средно специално образование и най-малък при тези с основно и по-ниско.

Тези факти подкрепят тезата за необходимостта от провеждането на повече дългосрочни курсове за обучение, позволяващи по-пълноценно усвояване на определени професии в съответствие с търсенето от работодателите качество на работната сила.

Във връзка с това показателно за промените в търсенето и реализацията на работна сила според образователното й равнище, е изменението на дела на постъпилите на работа безработни след курс за обучение с договор с работодател и с договор за самостоятелна трудова дейност. Под въздействието на наложеното ограничение, делът на постъпилите на работа с договор с работодател нараства до 65.5% през

1998г. спрямо например, 15.6% през 1996г. Най-голяма стойност има той при ниско образованите безработни (76.7%) и най-малка при висшистите (31.5% за 1998г.). Значително по-различно е състоянието в групата на постъпилите на работа с договор за самостоятелна трудова дейност. Техният дял намалява до 1.9% през 1998г. спрямо 9.7% през 1996г. Тук най-висок е процентът на висшистите (7.6%) и най-нисък на ниско образованите (0.4% за 1998г.). Тези данни свидетелстват за нарастналото търсене на кадри с ниско образователно равнище, особено в края на изследвания период, както и за по-големите възможности за самореализация на високо образованите.

Извод: Без да е разработена цялостна стратегия за развитие и реструктуриране на системата на образование и обучение (СОО), през изследвания период настъпиха редица промени в нормативната ѝ уредба. Приети бяха няколко нови закона, регулиращи нейното функциониране. Разработва се нова система на държавни стандарти в съответствие с международните, макар че тя е все още непълна, което затруднява адекватността на дейността на СОО. Очертава се неблагоприятна тенденция на непрекъснато ограничаване дела на обществените разходи за образование и обучение от БВП и от държавния бюджет, при съответно влошаване и на вътрешната им структура, които от своя страна създават неблагоприятни предпоставки за бъдещото развитие на системата. Слаба е заинтересуваността на работодателите и е ограничена възможността на населението за финансиране на СОО.

При намаляващ общ брой на учебните заведения, на преподавателите и на учащите се в тях, под влияние на промените и новите потребности на икономиката, съществено се измени структурата на образователната система по професии и специалности. Тези изменения до известна степен съответстват на първоначалните отраслови промени в икономиката на страната, но не в такава степен и на последващите изменения в търсенето на работна сила по професии.

Тези бързи промени, от една страна, поставят сериозни предизвикателства пред качеството на образователната дейност, и от друга, при липсата на ясна стратегия за реструктуриране и развитие на икономиката и в частност на СОО, се явяват предпоставка за бъдещи диспропорции в подготовката на специалистите и за по-нататъшно дисбалансиране на трудовия пазар.

Твърде ограничен е броят на заетите и на безработните, участващи в курсове за обучение, като в края на периода се очертава и спад, който се обуславя от наложеното ограничение за провеждане на такива курсове и е показателен за недостатъчната степен на взаимодействие между бюрата по труда и работодателите. Повишаването на квалификацията и преквалификацията имат съществено значение за по-нататъшната реализация на работната сила. Тяхната роля е твърде осезателна за ниско образованите безработни, които съставляват основния процент от безработните в България, и особено за дългосрочно безработните. Същевременно, основната част от провежданите курсове за обучение са краткосрочни и не могат да осигурят по-задълбочени познания в определена област, което затруднява пълноценната реализация на завършилите ги. Характерна особеност е нарастващият дял на ниско образованите

безработни, завършили курс, както и увеличаването на дела им от общия брой на постъпилите на работа след курс, и особено на тези с договор с работодател. Последното е показателно за нарастващото търсене на такива кадри.

Заклучение

Макроикономическата среда, рецесията и реструктурирането на икономиката повлияха съществено върху структурата на работната сила и характера на заетостта в България. Структурните промени имаха решаващо значение, главно значителното свиване на индустриалния сектор, както и нарастването на селскостопанския и на услугите, обусловени в голяма степен от стагнацията на индустрията. Процесите на промяна ще продължават и в бъдеще, което налага засилване на активните мерки за въздействие върху пазара на труда с оглед повишаване на гъвкавостта му и с цел адекватно стиковане на търсенето и предлагането на работна сила, повишаване качеството на труда и конкурентоспособността на стопанството.

Голямо влияние има и развитието на частния сектор на икономиката, макар и недостатъчно компенсиращо. Характерно за изследвания период, е нарастването дела на частния индустриален сектор, главно на леката промишленост и не толкова на високотехнологичните и наукоемки производства, слабото увеличение на селскостопанския и намаляването на услугите. Необходимостта от по-нататъшно отваряне на икономиката към света и разработването на нови пазари предполага създаването на условия и стимули за частния сектор за развитие на базата на конкурентни високи технологии, в т.ч. да се обучават и необходимите за тази цел висококвалифицирани кадри.

Въпреки подобряването на образователната структура на трудоспособното население и работната сила, редица показатели в тази област са неблагоприятни за бъдещото икономическо развитие на страната: а) нарастващият дял на неучащите деца от възрастовата група 6-15 години; б) образователната структура на наетите в частните предприятия (и на самонаетите), в която основен дял имат тези с ниско образователно равнище, и която се обуславя от насоките на развитие на този сектор; в) високият процент на ниско образованите безработни, особено на дългосрочно безработните, за чието преодоляване важна роля би следвало да играе системата на обучение и професионална квалификация; г) високият процент на безработните след завършване на училище или ВУЗ, за който освен всички други фактори, влияние оказва и развитието на системата на образованието; и т.н.

В резултат на извършващите се промени в икономиката на страната без да е разработена цялостна стратегия за икономическо развитие и реструктуриране се създадоха условия за задълбочаване на дисбаланса между търсенето и предлагането на работна сила от гледна точка на нейните образователни и професионално-квалификационни характеристики, за чието преодоляване се изисква точно идентифициране на тенденциите в икономиката и пазара на труда.

Измененията в системата на образование и обучение също се

осъществяват без стратегия за развитие на тази система, която би трябвало да съответства на националната такава. Те са съпроводени и от сериозни финансови ограничения. Липсата на стратегия съществено затрудни провеждането на адекватни политики в областта на образованието и обучението, като същевременно създава условия за възпрепятстване усъвършенстването на образователната структура на работната сила и стиковането на структурните изменения в системата на образованието и потребностите на пазара на труда.

Въпреки съществуващия дисбаланс на пазара на труда от гледна точка на образованието и квалификацията на работната сила, в последните години се очертават някои тенденции, които могат да бъдат предпоставка за преодоляването му. Това са например: а) нарастване търсенето на ниско образована работна сила; б) насочване на професионалното образование към специалности предимно от областта на услугите и намаляване на индустриалните такива и особено на тези, имащи насоченост към високотехнологични и наукоемки производства и продукти; в) провеждане предимно на краткосрочни курсове за обучение на възрастни насочени главно към сферата на услугите, и т.н. Тези тенденции в сферата на образованието и обучението съответстват в известна степен на промените в отрасловата структура на икономиката и донякъде на търсенето на пазара на труда. Това са положителни тенденции на стиковане, но само на пръв поглед. Те имат насоката на някои неблагоприятни промени в икономиката на страната: а) значителното нарастване дела на сектора на услугите и селското стопанство до голяма степен се дължи на същественото свиване на индустриалния сектор; б) в последния делът на високотехнологичните производства намалява; в) бързо развиващият се частен сектор се насочва предимно към сферата на услугите и към производства, които не изискват високи технологии и не са наукоемки, показателна за което е и образователната структура на заетите в него; г) в голяма част от приватизираните предприятия не се влагат инвестиции за нови технологии, нито постъпващите чужди инвестиции в страната са под формата на нови високи технологии и т.н.

Следователно постигането на такъв вид балансиране и съответствие между образователно-квалификационната структура на работната сила и нейното изграждане чрез системата на образование и обучение и секторно-отрасловата структура на стопанството не биха били благоприятни за бъдещото социално-икономическо развитие на страната, за конкурентоспособността на българската икономика и асоциирането към европейските структури.

С цел успешното преодоляване на съществуващия дисбаланс, би трябвало да се обърне съществено внимание на разработването на адекватна на бъдещото развитие и реструктуриране на икономиката и нуждите на пазара на труда, система от политики в областта на образованието и обучението, основните насоки на които могат да бъдат обобщени по следния начин²⁰: а) разработване на цялостна стратегия за

²⁰ Вж. по-подробно Зарева, И. Инвестициите в човешкия капитал и пазарът на труда. – сп. Икономически изследвания, 1999г., № 1.

развитие и реструктуриране на системата на образование и обучение (СОО) в съответствие с национална стратегия за икономическо развитие, насочена към повишаване конкурентоспособността на икономиката и приобщаване към европейските структури; б) допълване и развитие на нормативната система на образованието и обучението в съответствие с международните стандарти и изисквания; в) осъществяване на ефективен контрол на държавата на входа и изхода на системата с оглед повишаване качеството и ефективността на образованието и обучението; г) преодоляване на ограниченията във финансирането ѝ в съответствие с европейските насоки за икономическо развитие и максимизиране инвестициите в човешките ресурси; д) развитие на връзките на СОО с практиката, с работодателите, особено от частния сектор, и с обществеността с цел повишаване адекватността на продукцията на системата на търсеното качество и вид квалификация на работната сила; е) създаване на стимули за засилване интересите за участие и финансиране на СОО; ж) осигуряване на условия за разширяване достъпа и участието в образованието и обучението и на младежи, и на възрастни.